

Розділ 4

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ

4.1. Політична толерантність та її роль у політичному процесі

Толерантність як форма соціальності найбільш цікава для політики і політичної науки, хоча може здаватися, що вона, у першу чергу, має відношення до предметного кола етики, педагогіки, психології, релігієзнавства, етнології. Оскільки політика – це не чисте, а *зацікавлене* сприйняття на базі принципів *упередженості* [1, с. 6], то й вивчення толерантності як універсального модератора її конфліктної природи, аналіз її чинників, умов, проблем і перспектив у суспільстві виступає одним із важливих завдань політичної науки. Саме для політики як цілепокладаючої діяльності є важливим, що толерантність виступає *свідомо* обраним, а не випадковим, *раціонально* обґрунтованим, а не емоційно зумовленим, *цільовим*, а не спонтанно спрямованим у русло комплементарності принципом міжсуб'єктних взаємодій.

Хоча толерантність та її антипод – нетолерантність феноменологічно присутні в інтерактивно-комунікативних актах практично у всіх типах суспільних відносин, які здійснюють соціальні актори, інтуїтивно не можна не відчувати вирішальної ролі саме політичної толерантності як чинника конституювання та нормативної легітимації культури миру, злагоди та конструктивної співпраці між

ними, що об'єктивно має першочергове значення для досягнення стабільності в державі.

Осмислення у загальному плані змісту поняття політичної толерантності підказує нам, що йтиметься про терпиме ставлення до Іншого у зв'язку з відносинами влади. М. Мацьковський так і визначає: «Політична толерантність – ставлення до діяльності різноманітних партій, висловлювань їх членів і т. д.» [2, с. 150]. На думку І. Жадан і Н. Шовкопляс, «політичну толерантність можна визначити як форму соціальної поведінки, яка забезпечує зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного суб'єктів» [3, с. 453]. Але, завважимо, і «ставлення», і «зв'язок і взаємодію різних суб'єктів» можна доволі легко здійснювати, спираючись на силу наказу, на авторитет або шляхом залякування.

Існує погляд на політичну толерантність як на засіб, що призупиняє переслідування і долає страхи [4, с. 256], що є протилежністю щодо етноцентризму, націоналізму, специфічних рис авторитарної особистості [5]. Однак і ці визначення недостатньо специфікують саме політичну толерантність поміж інших її типів, скажімо, міжетнічної.

У традиційно ліберальній парадигмі трактує політичну толерантність професор університету штату Вісконсін Ендрю Файела (Fiala): як ідеал позапартійності і безсторонності політичного судді, як термін, що застосовується для опису позиції нейтральності держави до носіїв відмінних групових символів, беззаперечної поваги до приватності, прав людини, відділення церкви і держави [6]. Однак, з нашої точки зору, суб'єктом політичної толерантності виступає не лише держава, але й інші, хоча й не такі поважні, суб'єкти політичної системи – партії, громадські об'єднання й рухи, відомі лідери та журналісти, громадяни, які, наприклад, виявляють активну електоральну поведінку. Також ми вважаємо, що коло предметів для політичної толерантності все ж таки є значно більш широким, аніж це тут окреслено.

Наш підхід полягає в тому, що досліджувати політичну толерантність слід, по-перше, в контексті співвідношення категорій всезагального і одиничного, реального, тобто через співвідношення понять «толерантність» – «політична толерантність». Це означає, що її необхідно вивчати у зв'язку із ситуацією (що має відношення до політики) взаємодії (з політично значимими причинами, умовами, чинниками, наслідками) різних суб'єктів, які у ставленні один до одного орієнтуються на принципи рівності людської гідності кожного, поваги прав і свобод, дотримання деяких загальних для всіх

правил. У рамках реалізації суб'єктом цих принципів стосовно Іншого здійснюється легітимація інакшості партнера по взаємодії – світоглядної, статусної, побутової, іншої, і найголовніше – *політичної*, що позначається деяким відчутним впливом на особливостях діяльності політичних інститутів, на кінцевих результатах їх дій.

Поняття *політичного* має безпосереднє відношення до відносин влади, яка в політичному сенсі виступає не просто як нейтральне джерело і рушійна сила суспільних змін. Вона втілюється і проявляє себе через ті відносини, в яких (скористаємося словами з назви класичної праці Х. Лассвела) вирішуються у загальному плані питання: хто отримує, що, коли, як, заради чого, у зв'язку з чим, і внаслідок чого плануються, ухвалюються та здійснюються певні рішення?

Однак дехто з учених заперечує зазначену вище владну природу політики. У такому разі, якщо, наприклад, погодитись із думкою В. М. Межуєва і вважати, що «політика в демократичній державі тримається не на насильстві, а на громадській злагоді, на діалозі і спільному обговоренні усіх суспільно важливих проблем» [7, с. 110], то доведеться визнати, що вона може просто перетворитися на дискусійний клуб і втратити властиву лише їй здатність виконувати мобілізуючі, організаційно-контрольні та управлінсько-координаційні функції. Цього ж, як свідчить емпіричний досвід, не існує в жодній країні світу, в т. ч. найбільш демократичних.

Ми поділяємо підхід, який розглядає політику як відносини *панування і підкорення* між групами і спільнотами людей, що уможливлуються завдяки наявності або відсутності в них влади. «Хто займається політикою, – підкреслював Вебер, – той прагне до влади» задля досягнення інших, скажімо, економічних цілей, або заради престижу, можливості реалізувати власні амбіції [8, с. 646]. Отже, у будь-якому разі передбачається безпосереднє або опосередковане спрямування, більш того, спонукання Іншого до виконання визначеного носієм влади завдання.

Відмітимо, що природа політичної влади невід'ємна від насильства. З розвитком демократії, запровадженням ліберальних свобод у суспільстві, з удосконаленням технічних засобів впливу на індивідуальну і масову свідомість насилля з боку владарюючого суб'єкта ніяк не зменшувалося. Воно ставало все більш витонченим за способами і маніпулятивним за формою свого здійснення, а зміст його вже давно легітимізований у постулатах політичних ідеологій і міфологемах.

Влада як реалізація відносин панування і підкорення передбачає боротьбу суб'єктів політики як закономірну і тому цілком очіку-

вану характеристику взаємин між ними, що проявляється в конкуренції ідей, програм, цінностей, у суперництві партій і окремих лідерів. Як вдало висловився сучасний французький філософ Жерар Бра, «політичне поле за своєю природою є конфліктним» [9, с. 47].

У політичному протистоянні конфліктологи виділяють два основні шари: верхній, що визначається соціально-економічними і похідними від них політичними параметрами, і нижній – цінності та традиції, що свідчать про наявність або відсутність культури злагоди у суспільстві. Цей нижній шар більш за все співвідноситься із власне процедурними факторами і багато в чому визначає орієнтацію на спільні або на односторонні рішення [10, с. 16].

Отже, про політичну толерантність є сенс говорити тоді, коли стає відчутним її брак, через що конкуренція і боротьба між соціальними, політичними акторами щодо розподілу різноманітних ресурсів загрожує суспільній стабільності, коли не спрацьовують необхідні для підтримання мінімального рівня кооперації і солідарності між ними механізми моралі, традицій та культури, коли відсутні або не є ефективними існуючі організаційні та процедурні засади погодження інтересів агентів політичної системи, в тому числі, в діяльності органів державної влади.

По-друге, з огляду на зазначені обставини, аналізувати політичну толерантність варто крізь призму її включеності як якісного аспекту до перебігу різноманітних політичних взаємодій, у контексті політичного процесу. Це орієнтує увагу до багатоманітності тих проявів, які піддаються емпіричному спостереженню, а саме: до дій і вчинків учасників цього процесу, особливо у системі відносин «влада – опозиція»; до сповідуваних та реалізованих у поведінці акторів норм та цінностей політичної культури; до відповідності їх демократичним уявленням щодо призначення і повноважень держави, її інституцій та громадянського суспільства; до змісту і світоглядних підвалин впливових політичних ідеологій та пануючого типу політичного дискурсу; до характеру стосунків усередині еліти, між її структурними елементами, між політичними лідерами; до політичного режиму і конституційно-правового механізму його функціонування; і в підсумку – до здатності агентів політичної системи, насамперед, держави, артикулювати та втілювати в життя не схожі між собою, суперечливі групові інтереси, уникаючи при цьому деструктивних, руйнівних для всього соціуму наслідків від неминучих конфліктних зіткнень між ними.

Справедливість останньої тези підтверджується тим, що, як пише Ф. Фішер, політична система «зберігає себе у вигляді мережі

формальних і неформальних відносин, що можуть бути сформовані і обговорені тільки через мову» [11, р. 45]. І саме у річищі політичної комунікації, немов на поверхні води, відкрито себе маніфестують усі можливі модуси толерантності/нетерпимості, які, однак, зароджуються не у зв'язку з лінгвістичними проблемами, а через конфліктні за своєю природою соціально-політичні явища, взаємодіюча і регульована сукупність яких і становить субстрат функціонування політичної системи суспільства.

Характеризуючи політичний процес як складний, у якому беруть участь багато акторів (політиків, груп тиску, державних службовців, громадських діячів тощо), відомий британський учений М. Хілл наголошує на тому, що «будь-яка дискусія з публічного політичного процесу має ґрунтуватися на широкому розгляді природи влади у державі» [12, р. 8], адже зміни уможливлються лише завдяки певному владному імпульсу. Отже, в центрі політичної толерантності перебувають ті аспекти у взаємодіях акторів, у яких відображається ставлення до феномена влади – власного та опонента, у зв'язку з боротьбою за неї та реакції на втрату її, оцінкою її використання різними суб'єктами політичної системи тощо.

Однак природа політичного як суто конфліктного суспільного відношення, природа влади як пов'язаної із пануванням та підкоренням у взаєминах між акторами, ставить під сумнів загалом можливість політичної толерантності, і це потребує, на наш погляд, прояснення, в першу чергу, таких питань. *Перше*: чи доцільно говорити про роль політичної толерантності, якщо виходити з ситуації властивої демократії ціннісного плюралізму, що супроводжується неможливістю підвести під загальний знаменник різнопорядкові ідеали і примирити сили, кожна з яких не бачить об'єктивних підстав поступитися складовою своєї ідентичності без сутнісного ущербу для себе загалом?

Відповідь на це питання полягає в тому, що демократія якраз і не вимагає уніфікації ідеалів і ціннісно-сміслових значень, які є несхожими в різних індивідів і груп. Зате демократія передбачає культуру толерантності в них, аби мінімізувати руйнівні наслідки конфліктного протиборства між ними. Пропонується нова модель демократичної політики – «агоністичного плюралізму» (Ш. Муф). Оскільки політика завжди займається утворенням «нас» через визначення «їх», оскільки компроміси в ній, по суті, є лише тимчасовими паузами у протиборстві, яке ніколи не припиняється, то для забезпечення співіснування в умовах конфлікту необхідно змінити ставлення до особи опонента – в ньому слід бачити не

«ворога», а «суперника», за яким визнається його законне право на боротьбу, а всім політичним акторам – дбати про відкритість, змагальність та рівність позицій конфліктуючих сторін [13]. У цій моделі саме політична толерантність є її конструктивним началом, а для суб'єктів політичної системи – їхньою модальною поведінкою. Крім того, як термін-дезидерат, «політична толерантність» привертає увагу до ціннісно схвалюваної і тому бажаної якості політичної дії, хоча й не деталізує того, як цього досягти.

Друге: як і в якій формі можлива толерантність за умов конфліктної протилежності позицій суб'єктів суспільних відносин? Ми вважаємо, що політична толерантність і можлива, і необхідна у вигляді *рівності* цих суб'єктів саме як рівності щодо політичної *участі*, тієї рівності, що зумовлює потенційно рівно значиме відношення до політики в смислі наявності *в-мене-і-в-тебе-частини* володіння владою. Толерантність випливає з ідеї *народо-владдя*, якщо під «народом» розуміти не якусь абстрактну знеособлену множину, а сукупність індивідів, кожен з яких і є частинкою народу, без якої той уже не має повноти власного історичного буття.

Історично перша розвинена демократія демонструє правоту такого припущення. Сфера давньогрецького полісу була цариною свободи, і відрізнявся поліс тим, що визнавав тільки рівних. Рівність, як зазначає відома німецька дослідниця Ганна Арендт, була самою суттю полісної свободи [14, с. 42]. З усіх видів діяльності, що необхідні в людських спільнотах, тільки двом судилося в полісній організації суспільства бути політичними – окремими діям і мовленню. Дія розглядалася як знаходження потрібних слів у потрібний момент і навіть незалежно від інформації, яку вони передають. Мовлення було радше засобом переконання, а не специфічно людським шляхом відповіді заперечування та зважування всього, що колись відбулося чи було зроблено. Бути політичним, тобто жити у полісі, означало, що все вирішують слова і переконання, а не сила чи насильство [15, с. 36].

У демократичній організації суспільного життя полісу кожен тією мірою виявляв себе як громадянин, якою він долучався до формування загальної волі через участь у народних зборах, де вирішувалися найважливіші питання і обиралися владні структури. Відмовчатися, тобто не визначитися із своєю позицією, було неможливо, адже це означало обірвати зв'язок окремого елемента з усією системою, побудованою як сукупна цілісність *спів-участей*. У будь-якому разі потрібно було виголосити свою позицію. Формулювання

індивідуального погляду, як бачимо, затребуване самою демократичною природою організації влади як колективного волевиявлення окремих громадян, а розмаїття думок виявляється необхідним для її функціонування і вдосконалення.

Об'єктивна потреба в плюралізмі політичних поглядів, в обміні думками щодо державних справ задовольнялася в умовах античної демократії через спеціалізований соціальний інститут – агору. В сучасних демократіях ця потреба реалізується через процедури парламентських дебатів і слухань, «круглих столів» фахівців і всенародних обговорень, діяльності комісій, що утворюються представницькими органами із запрошенням експертів, активістів політичних партій і громадських об'єднань, виступи засобів масової інформації, проведення мітингів, зібрань, демонстрацій, інші форми виявлення свободи слова. Особливо важливими, на нашу думку, є зустрічі керівників органів влади всіх рівнів із виборцями, участь кандидатів на ці високі посади у передвиборчих дискусіях між собою і з громадянами для обговорення найширшого кола проблем, що непокоять суспільство.

Вказані вияви політичних свобод громадянина не є самоціллю. Вони становлять механізми його *спів-у-часті* у справах держави, а політична толерантність являє собою умову, сприятливу для функціонування цих механізмів і, відповідно, вона виступає найбільш природною для демократії, а тому й найбільш ефективною умовою консолідації громадян, їх різних груп, політичного класу й еліти. Дбаючи про політичну толерантність, демократична влада тим самим опікується і захищає власну легітимність.

Політика в умовах демократії передбачає органічне поєднання конкуренції і кооперації, здобутих над суперниками перемог і вимушених з ними компромісів. Тому й комунікативні практики, принципи політичного дискурсу та боротьби не можуть будуватися за схемою *Або усе, або нічого*. Вони не повинні бути безальтернативними, а мають орієнтуватись на принципову припустимість кількох варіантів на шляху до *загального блага*. Як усвідомлення цього, в позиціях більшості суб'єктів політики у країнах західної ліберальної демократії традиційно формується поміркованість, яка механізмами соціалізації передається новим поколінням і зумовлює в них прихильність до учасницької, відкритого типу політичної культури.

Сучасне розуміння плюралістичної демократії включає не лише права людини, конкуренцію легальних політичних сил, правотворчість парламенту, розподіл влади, але й гарантію прав меншості на

практичну реалізацію свого волевиявлення. Меншість не розглядається як стан очікуваного від більшості надання її ідеям однакових преференцій, адже суперництво передбачає принципову можливість регулярної ротації місцями більшості і меншості. За таких умов інакшість, заявлена в межах відповідальної, але не екстремістської політичної позиції актора, перетворюється на рівноцінну та рівноправну учасницю змагань за суспільне визнання, а толерантність до неї – на важливий принцип справедливого суддівства на них.

Суспільства доби постмодернізму, в тому числі й українське, – це багатоскладові суспільства з глибокими лініями розділенням на мовно-етнічні, релігійно-церковні, професійно-корпоративні, соціокультурні та інші сегменти з вираженою їх суб'єктивністю та специфічністю інтересів кожного з них. Механізми погодження цих інтересів і підтримання цілісності політичної системи для таких суспільств розроблені А. Лейпхардтом у теорії співсуспільної демократії. В ній передбачається можливість долучати кожен сегмент до відповідальної співучасті у владі через коаліцію політичних партій, у тому числі сегментарних, через механізми «взаємного вета», що є гарантом інтересів меншості; через принцип пропорційності як нейтральний і неупереджений спосіб мінімізації загрози розколу коаліції тощо [16, с. 75]. Така можливість *спів-участі* і *спів-правління* реалізується за певних умов як об'єктивних, наприклад, запровадження федералізму, так й суб'єктивних, – відповідальність лідерів за єдність країни, налаштованість на компроміс і співпрацю з лідерами інших сегментів. Причому А. Лейпхардт наголошує на особливій ролі співробітництва еліт, що є першою прикметною рисою співсуспільної демократії [17, с. 36].

Політична толерантність у багатоскладових суспільствах, таким чином, виступає умовою, абсолютно необхідною для функціонування його як вільного, сучасного, демократичного. Установка політичних акторів на свідому, активну, відкриту взаємодію лежить в основі всього механізму співсуспільної демократії. Така взаємодія обов'язково передбачає компроміс. Обмін відношеннями взаємних поступок не лише посилює довіру і впевненість у позитивних намірах партнера, але й сигналізує йому про розумні межі компромісу. За ними опиняється те, що на даний час у ситуації, що склалась, сприймається сторонами як принципово неспівмірне з демократичними принципами, цінностями та ідеалами.

Процес обговорення їх перетворюється водночас на психологічну адаптацію одне до одного як запоруки майбутньої співпраці і виступає засобом раціоналізації та прагматизації політичних

взаємин. Більш близьке, «з вуст автора», ознайомлення з аргументативною базою його позиції здатне сприяти кращому її розумінню, а через це – й повазі до неї та толерантності до опонента. Масові виступи підприємців восени 2010 року проти підготовленого українським урядом Податкового кодексу значною мірою були спричинені саме відсутністю широкого і тривалого попереднього діалогу влади з цим сегментом суспільства, його непоінформованістю і відторгненням від продуктивної співучасті у розробленні цього життєво важливого документа. «Влада припустилася помилок, оскільки поспішала ввести кодекс у дію вже з 1 січня 2011 року», – визнавав і, напевно, вибачався за своїх колег депутат від Партії регіонів О. Плотніков у телевізійному виступі. Про те, що «бюрократизм, політичний егоїзм та пустопорожня демагогія створили величезну прірву між владою і суспільством» і про необхідність її подолати «лише разом, підтримуючи постійний діалог», наголосив у своїй спеціальній Заяві щодо Податкового кодексу Президент В. Янукович [18].

Отже, інакшість, а разом з нею й толерантність до неї, виступають системними властивостями сучасних багатоскладових суспільств, де запроваджені елементи співсуспільної демократії. В них не зустрічають широкої підтримки будь-які спроби монополізувати за собою остаточну істину й однобічно встановлювати соціальний порядок, навіть якщо визнаються резони з боку сегмента до суверенізації його прав або з боку правлячого уряду підтримувати статус-кво. В цьому – одна з причин явища своерідної дезінтеграційної стагнації, що має місце тривалий час у ряді країн Західної Європи.

Через брак політичної довіри, згоди і консенсусного підходу, тобто через брак політичної толерантності з боку учасників конфлікту склалась патова ситуація взаємної непоступливості і взаємної нетерпимості влади та відповідних сегментарних еліт. Так тривалий час ведуть із застосуванням терористичних актів боротьбу за свої цілі представники Країни басків в Іспанії. З боку центрального уряду сформувалась позиція, що «вести переговори з терористами аморально, адже вони сповідують ідеї сепаратизму», і тому навіть тільки за спробу розпочати в режимі діалогу дискусію щодо надання незалежності Країні басків був засуджений до ув'язнення керівник обраної місцевим населенням регіональної державної адміністрації Хуан Хосе Ібаррече [19]. Однак після 2008 року, коли цей вирок суду набув чинності, аж ніяк не зменшилась войовнича непримиренність з боку сепаратистів.

Загальний висновок полягає в тому, що політична толерантність передбачає принципову відсутність заборони для обговорення

будь-яких тем чи проблем. І якщо, наприклад, у сфері моралі чи права все ж таки залишається недоторканим деяке коло загально-прийнятих максим поведінки і вони не повинні піддаватися обструкції та репресії з боку зацікавлено дискутуючих громадян чи організацій, оскільки це руйнує первинний, найбільш глибинний шар солідаритетів людських колективів, то стосовно державного устрою, організації політичного життя, характеру і порядку застосування політичних прав і свобод, тобто, стосовно тих солідаритетів, які в різних країнах (з точки зору своїх форм, способів і режимів) представлені, функціонують і оцінюються по-різному, не повинні запроваджуватися жорсткі обмеження для їх обговорення. Тому й залишаються практично однаковими для абсолютно несхожих людських колективів упродовж тисячоліть заборони красти або вбивати, натомість наявна в світі багатоманітність політичних режимів, уявлень про права і свободи, в тому числі юридично закріплених, постає як зумовлене відмінними суспільними практиками в різних країнах співіснування феноменів різних історичних часів, культур, традицій.

Табування тем і проблем не вирішує їх, а лише відчужує владу. Внутрішня стабільність швейцарської демократичної системи в умовах виразно поліетнічного складу населення відпочатково забезпечується узвичаєною практикою з різних питань проводити загальнодержавні референдуми. На наш погляд, зовсім не обов'язково копіювати цей досвід, але вимога політичної толерантності як одного з ефективних способів трансформації політичних конфліктів у мирне русло полягає в обов'язку влади підтримувати діалог з будь-яких питань державного життя, формат якого, однак, зумовлюється традиціями, культурою, іншими факторами.

Ще гіршими є наслідки ігнорування права сегмента до співучасті у владі на засадах діалогу в країнах з неусталеними демократичними традиціями. Наприклад, уряд Туреччини не тільки заперечує за багатомільонним курдським народом право на той чи інший рівень автономії, але й проводить час від часу каральні операції. Відповіддю став масовий рух збройного спротиву і тероризму у боротьбі проти влади. Це, у свою чергу, посилює нетерпимість до курдів та їхніх вимог, що лише радикалізує настрої останніх. Виникає замкнене коло взаємної нетерпимості, яке поглинає, немов чорна діра, нові й нові покоління. Це коло, в якому панує зовсім інша закономірність подій – наслідки передують причині. Пояснюється даний парадокс тим, що сторони у своїх кроках керуються уявними, що випливають з логіки нетерпимості і

підтверджуються всім попереднім досвідом їх взаємин, наслідками від власної поступливості, яка викликає у відповідь не послаблення, а, навпаки, посилення тиску на опонента. Таке випереджаюче відображення майбутнього наслідку й виступає причиною чергового, начебто, на цей раз не вмотивованого терористичного акту або арешту владою курдських активістів, кількість яких «істотно збільшується під час призупинення бойових дій з боку Партії робочих Курдистану» [20].

Третє питання стосується того, як політична толерантність може бути принципом рівності у відносинах влади і опозиції, якщо саме для упорядкування ієрархії їхніх повноважень утворюються парламентська більшість і меншість із конституційно визначеним і закріпленим у якості демократичної традиції пануванням першої і підкоренням другої? Цей самий принцип фактичного нав'язування волі більшістю притаманний також іншим представницьким органам.

Відповідь, на нашу думку, слід пов'язувати з тим фактом, що власне законодавчий орган обирається водночас і як моно-, і як полісуб'єктний виразник народної волі. В системі демократичного розподілу влади за Верховною Радою, хоча та є зібранням 450 осіб, котрі представляють інтереси різних груп і верств населення, закріплюються певні ексклюзивні функції та повноваження, які вона, однак, виконує як одноосібна інституція.

Реалізуючи їх, парламент здатен ефективно працювати у випадку, якщо в схвалюваних ним законах і постановах враховуються думки опозиційних депутатів, а через них – й інтереси та позиції мільйонів громадян – виборців, котрі за тих проголосували. За визначенням, вищий представницький орган уособлює волю *всіх* виборців, а не лише їх частини, хай там і переважаючої. Наведемо приклад: при обговоренні у парламенті проекту Податкового кодексу перші сто поправок, унесених опозицією, просто відхилилися коаліціантами з теперішньої більшості [21]. Неувага була проявлена й до решти зауважень. Як наслідок, прийнятий закон, за оцінкою Президента з його Заяви, цитованої нами вище, суттєво обмежив права підприємців та непомірно посилив роль податкової адміністрації, і він його ветовав.

Про політичну толерантність слід говорити у вузькому і широкому смислі слова. У *вузькому* вона охоплює якісний бік процесу взаємодій тих суб'єктів, які реалізують їх у зв'язку з функціями самої політики. Хоча саме це поняття перенавантажене різноманітними конотаціями та лексиконцептами і тому немає й досі однозначного витлумачення; будемо за англо-американською традицією

виділяти в ньому три аспекти: *politics* – науку і мистецтво правління, політичні погляди, справи, питання; *policey* – доцільну діяльність, мистецтво правління; *polity* – форму або процес правління, суспільство як організований стан, державу [22, р. 484].

Отож, усе те в управлінні, у поглядах на його сутність та призначення, форми та методи, в практичній діяльності щодо здійснення в суспільстві влади, в організації держави, що припускає плюральність як їх принцип, забезпечує варіативність і змагальність, діалог з Іншим і здатність розв'язувати конфлікти мирним шляхом, і тим самим сприяє поширенню в масовій свідомості консенсусного мислення і культури домовляння, характеризує політичну толерантність.

Варто підкреслити, що політика – це не лише безпосереднє керівництво, управління, ухвалення рішень та інші ознаки динамічної природи владного впливу. Це – комплекс явищ, інститутів, відносин, процесів, які формують державно-правову, партійну, виборчу, політико-технологічну, політико-світоглядну та деякі інші сфери суспільного життя. Це – світ екзистенції, що стає можливим завдяки феномену публічності. Він формується на перетині життєвих інтересів під час обговорення суспільно значимих проблем. Разом з ідеями, принципами, програмами, уявленнями, стереотипами, забобонами всі разом вони утворюють політичний світ, який існує тільки як феноменальність з принциповою для демократії недовершеністю аргументації [23, с. 86]. Через долученність саме до відносин влади зазначені його елементи набувають властивості бути носієм та індикатором політики, виявляти найширшу амплітуду відношень у ній – від повної лояльності до лютої ненависті.

Натомість, підкреслимо, толерантність і конфліктність є категоріями парними і тому не виступають абсолютними протилежностями. Ними позначаються якісні параметри людських відносин, існування і пізнання котрих унеможливлуються без і поза взаємного зв'язку, передбачення, порівняння. Деякі специфічні особливості політичного світу позначаються й на особливостях політичної нетолерантності та її ролі у політичному процесі.

Оскільки політика є мистецтвом можливого і тому для досягнення своїх цілей вона потребує неабиякої фантазії, інтуїції, здатності миттєво реагувати на зміни в ситуації, на дії конкурентів, застосування великого арсеналу прийомів, включаючи хитрощі, дезінформацію тощо, то її справедливо можна вважати також і сферою імпровізації. В ній неможливо і, більш того, не потрібно далеко наперед планувати і настирливо реалізовувати кожний крок,

кожну акцію, незважаючи на конкретні обставини. Одна річ – стратегічний курс, програмні цілі, і зовсім інша – перипетії повсякденності.

Ця сфера наповнена імпровізаціями, які бувають подекуди невдалими, недоречними, такими, що виставляють їх виконавців у неприглядному світлі. Однак наслідком є не тільки і не стільки індивідуальний конфуз, скільки емоційна відраза з боку загалу, охолодження стосунків із союзниками, посилення неприязні з боку опонентів. Можна навести чимало епізодів з імпровізованих публічних промов та невдалих висловлювань найвідоміших політиків, після чого зоставалося відчуття проявленої ними некоректності, відсутності такту, нетолерантності. Пригадаймо, який негативний резонанс свого часу викликав жарт «Прем'єра Італії» С. Берлусконі щодо кольору шкіри новообраного американського Президента Б. Обами, або застосування слова «молдаванин» В. Ющенком як образливого, через що «молдавська діаспора була обурена», а тодішньому українському Президентові довелося вибачитися [24].

Політика – це гра, в якій хтось перемагає, а хтось програє. В ній присутній азарт і невидимі для зовнішнього ока нечесні прийоми, жага перемоги і розчарування поразкою. На політичному полі, немов на футбольному стадіоні, є свої і чужі вболівальники. Це та активна, небайдужа частина прибічників, які добровільно, за покликом власної душі підтримують своїх і голосно, наполегливо бажають невдачі чужим. І політичні гравці, і дуже часто їхні бодай не завжди чисельні, але надто енергійні прихильники обмінюються одне з одним образами, натяками на підкуп судді, пригадують усі шахрайства з боку суперника та несправедливості і погрожують силоміць добитися правди. Особливо це проявляється під час виборчих перегонів. Оскільки є переможені, завжди є невдоволені, завжди будуть існувати вияви нетолерантності.

Політична толерантність передбачає гідно визнавати власну поразку, достойно сприймати результати виборів такими, як вони є, не звинувачувати безпідставно опонентів у власних прорахунках. Саме так поведуть себе на виборах у цивілізованих країнах. Наприклад, коли було підраховано 60 % бюлетенів учасників президентських виборів у Чилі в січні 2010 року, і перевага Пін'єри зросла до 3,2 %, його суперник Фрей привітав із перемогою свого опонента [25, с. 7]. Так само поводити себе переможені кандидати В. Маккейн – у США і Я. Качинський – у Польщі, до речі, в тих країнах, на які любляють посилатися українські політичні лідери як на взірць демократії.

В Україні вже склалась інша традиція – не визнавати результатів голосування. На президентських виборах 2004 року переміг той кандидат, який зумів довести лише через суд своє право на цю посаду. На виборах 2010 року ще задовго до дня безпосереднього волевиявлення громадян усі головні претенденти запевняли у підготовці їх конкурентами масових фальсифікацій результатів. Дані соціологічних опитувань напередодні виборів Ю. Тимошенко назвала «дурманом пропаганди» [26, с. 2], а згодом свою поразку пояснювала тим, що політики і члени Центральної та територіальних виборчих комісій отримали хабарі за фальсифікацію президентських перегонів, і що така перемога Януковича не буде визнана ні в Україні, ні у світі [27, с. 1-2].

Хронологія політичних подій, рішень, комунікативних актів у часі незворотна. Їх неможливо ще раз відтворити і за нашим бажанням вбудувати у ланцюг замість тієї ланки, яка не сподобалась. Ця принципова невідтворюваність наново окремих фрагментів політичного процесу, цей властивий йому режим фактуальної їх *вже-здійсненості, вже-завершеності* попри всі наступні розтлумачення, вибачення, дезавування, навіть вимушені відставки винуватців, іманентно несе в собі ризик загальної дестабілізації та дисфункції у взаємовідносинах політичних суб'єктів.

У засобах масової інформації, Інтернеті постійно «смакуються» допущені політиками хиби (а політики – це люди, яким також природно помилятися), вони підхоплюються опонентами, і це з регулярністю продукує нетолерантність до їх авторів. Класичний приклад: як неповагу до себе сприйняли свого часу промову Рональда Рейгана, в якій він поплутав Лівію з Ліваном, або виголосив на державному прийомі на його честь у Бразилії тост за процвітання Болівії [28, с. 3]. Приклади з сучасних українських реалій: потік негативних, нетолерантних коментарів викликали «хохли» В. Ющенко стосовно тих українців, які не поділяють його світоглядно-ментальних уподобань [29]. Помилково вжито «геноцид» замість «генофонд» у виступі В. Януковича [30]. Схибувала на підсумковій передвиборчій прес-конференції й Ю. Тимошенко, урочисто виголосивши: «Моя мета – побудувати в Україні безконтрольну..., ой, тобто, підконтрольну владу» [31, с. 2].

У політиці, як і в житті окремої людини, завжди є спокуса зазирнути наперед у прийдешнє і на власні очі побачити уречевлення своїх планів, а за необхідності – спробувати пришвидшити їх реалізацію. Такі дії на перших порах викликають ентузіазм і настрої піднесення в емоційно чуттєвої частини прибічників і, навпаки, –

недовіри, іронії, розратування у їх опонентів. Оскільки більшість задуманого-обіцяного у змістовому і функціональному відношенні є корелятом і даниною популізму (хоча іноді трапляються випадки щирої віри у світле майбутнє), то неминуче настає просвітлення, але гірке. Воно може спричиняти загальну фрустрацію, розгубленість і пошуки винуватих у провалі очікуваного. Автори рожевих прожектів покладають причини невдач на опонентів, звинувачуючи їх у тому, що ті діяли за принципом «чим гірше, тим краще». Частина колишніх прибічників списують невдачі на недолугість дій конкретних посадових осіб, які надовго стають своєрідними подразниками і водночас реципієнтами нетолерантних оцінок публіки. Так інтернетом у січні 2011 року поширились заяви дружини заарештованого Ю. Луценка, в яких вона звинувачує у всіх теперішніх невдачах і проблемах «помаранчевих» колишнього їх лідера В. Ющенка.

Політика постає як світ естетики, світ стилю та смаків і водночас – як їх змагання – видиме або приховане. Порівняння та аналогії з відомими діями минулого і сьогодення, візуалізація публічного і приватного життя, інсценування та театралізація елементів службово-функціональної діяльності, тотальне застосування символів (наприклад, зображення серця Блоком Ю. Тимошенко) як маркерів, що підтверджують присутність моральних чеснот та духовних сутностей, – усе це здійснюється, однак не заради прекрасного. Прикінцеве призначення сурогатної естетики інше – помножувати соціальний капітал, консолідувати власні сили, зміцнювати позиції та випередити конкурентів. До цієї справи долучаються численні фахівці. Ними створюються, а засобами масової інформації тиражуються привабливі іміджі для замовника і непривабливі – для його опонентів. Настрої нетолерантності стають побічним, але неминучим продуктом діяльності політтехнологів.

Політика – це світ сакралізованої публічності, а тому тут – штучні маски на живих обличчях земних людей, що приховують властиві їм вади. Ця подвійність надто провокативна – і не лише для папараці. Підглядіти, а що ж ховається там, під маскою, і шляхом оприлюднення побаченого позбавити опонента харизматичного ореолу та повернути його на «грішну землю» – такий головний смисл «чорнухи» PR-акцій, особливо упродовж виборчих кампаній. Саме на їх час припадає лєвова частка зусиль з розпалювання політичної нетерпимості, коли заздалегідь приготуєні компромати оприлюднюються у вигляді ніким не очікуваної сенсації. Один із показових прикладів цього на останніх прези-

дентських перегонах стало гучне викриття депутатом від Партії регіонів В. Колісніченком фактів педофілії у таборі «Артек», що, як стверджувалося, скоїли кілька відомих осіб, у тому числі, депутат Верховної Ради. Але для громадськості не залишилося таємницею «співпадіння оприлюднення цієї історії з виборчою кампанією, цільовий підбір імен», куди потрапили виключно прибічники БЮТу [32].

Принцип дотримання рівності стосовно Іншого в політичній толерантності державного посадовця і, передовсім, перших осіб, передбачає максимально зважену або взагалі нейтральну позицію в питаннях релігії, віри, естетичних уподобань, інших суто гуманітарних питаннях, які належать внутрішньому світу людини і є сферою її приватності. У країнах, що мають гіркий досвід громадянської війни або численних жертв через державну політику репресій або через масові повстання, до яких ми зараховуємо Україну, слід також бути максимально обачливим щодо тлумачення історичного минулого.

Вказане не означає замовчування якихось складних проблем, але вимагає демонстрації такого політичного підходу, який має чітко сигналізувати соціуму про рівність усіх перед законом, про неупередженість влади в державі до тих чи інших постатей, організацій і про пріоритетність для неї цінностей загальнонаціональної згоди. Крім того, це убезпечує від підозри з боку певних сегментів електорату у лобіюванні високопосадовцем чиїхось партикулярних інтересів за рахунок інших.

Неефективними залишатимуться спроби шляхом державного втручання примирити й організаційно сконсолідувати конкуруючі гілки українського православ'я, адже корені розбрату між ними сягають сивої давнини вітчизняної історії, а в ньому самому відображається тисячолітній розкол між світовим католицизмом і світовим православ'ям. Такі втручання лише загострюють настрої взаємної міжцерковної недовіри і політичної нетолерантності в суспільстві.

Не додає популярності серед загалу віруючих й така поширена для цілей передвиборчої агітації й реклами практика, як перебування біля політики або кандидата на високий пост духовної особи, роль якої, за словами глави УГКЦ кардинала Л. Гузара, – виступати в якості її оздоби. «І чим оздоб більше, тим краще. Це не повага до церкви, а її використання в політичних цілях» [33, с. 11]. У таких делікатних питаннях, як віра, знаки позитивної уваги до одних суб'єктивно іншими тлумачаться як мінус щодо них. Тому й

спроба заручитися персональною підтримкою з боку всіх ключових церковних фігур, як це зробила 7 січня 2010 року Ю. Тимошенко шляхом особистої участі у Різдвяних літургіях в один день послідовно в головних храмах чотирьох конкуруючих між собою конфесій, була сприйнята як ознака відсутності в цього політика щирої віри.

Принцип рівності як основоположний для політичної толерантності має подвійний вимір. Досі йшлося про рівне ставлення з боку політика до зовнішніх щодо нього об'єктів суспільно-політичної реальності. Але рівність відносин має бути в основі сприйняття ним самим себе в цій реальності, що убезпечить його від зіркової хвороби зверхності до інших політичних акторів, харизматичного ореолу власної непогрішимості, небажання вести діалог з опонентами і суспільством. Одночасно адекватна самооцінка, проявлена у висловлюваннях і діях, зустрінатиме більше розуміння в суспільстві та не розпалюватиме ворожнечу, природну для політичної боротьби.

У широкому смислі політична толерантність/нетерпимість відображає ставлення індивідів один до одного у різних сферах суспільних відносин, якщо особливості їх перебігу та наслідки їх взаємодій набувають політично значимого впливу на життєдіяльність залучених до них груп людей і оцінюються ними самими в контексті взаємин «держава – суспільство», «влада – громадяни». Сутність цього підходу формулюється у наступних питаннях: чи можуть відповідальні суб'єкти політики обмежитись у своїх зусиллях щодо мінімізації конфліктних колізій суто рамками політики? Чи достатньо для формування й підтримання толерантності розвивати її конструктивні начала тільки шляхом ухвалення відповідних політико-правових, управлінських рішень і здійснення їх державними інституціями, політичними партіями, іншими агентами політичної системи?

Питання ці не риторичні і не суто теоретичні. Відповідь на них затребувана самою суспільною практикою, необхідністю пошуку й вироблення оптимальної моделі співіснування різних соціальних і культурних сегментів в умовах гетерогенного суспільства. На наш погляд, буття політичного утворюється при зустрічі принаймні двох смислів, цілей, ціннісних уявлень, що уособлюються в суб'єкті та об'єкті владного нормування соціального порядку.

Будь-яка справа у будь-якій суспільній сфері, що зачіпає групові інтереси і що задля запобігання можливих порушень свобод і прав інших потребує симетричного/асиметричного реагування та регулювання з боку інституціалізованого носія легітимного впливу,

набуває політичного значення. Звідси впливає важливий висновок, на який справедливо вказує С. Хей: «Політичне слід було б визначити як те, що поширюється цілком на всю сферу соціального... Всі події, процеси та практики, що відбуваються всередині соціальної сфери, потенційно виступають політичними і, відповідно, мають бути предметом політичного аналізу. Тому у сфері управління природжено політичного не більше, аніж у сферах культури, права або внутрішніх справ» [34, р. 3].

Як видно, всі соціальні проблеми є політичними, але потенційно. Тому Дж. Гасфельд пропонує розрізняти такі поняття, як «соціальні проблеми» і «публічні (public) проблеми». На думку вченого, не всі соціальні проблеми з необхідністю актуалізуються як політичні, а лише ті з них, котрі, зародившись у громадянському суспільстві, жваво обговорюються на політичній арені. І в цьому сенсі публічні проблеми за своєю природою і сутністю є політичними. Отже, проблема стає політичною, якщо вона поставлена на порядок денний політики і в такому вигляді стає об'єктом розгляду політичними акторами, які вивчають можливості її розв'язання на державному рівні [35].

Відтак, до всіх соціальних проблем владі слід ставитись уважно, до всіх висловлюваних думок з приводу шляхів їх вирішення треба відноситися толерантно, до всіх сигналів, що надсилає суспільство державі, варто підходити терпеливо, з розумінням права громадян на інакшість, постійно і своєчасно реагувати якщо не коригуванням власних рішень, то, принаймні, поясненням їх і у такий спосіб спробами заручитися їх підтримкою.

Невміння або (що частіше) небажання влади толерантно ставитись до позиції громадян з тих чи інших соціальних питань, як свідчить багатий досвід, перетворює їх на політичні. Якби, скажімо, з самого початку, а не за дорученням Президента Росії Д. Медведєва, коли «хімкінський ліс і так був уже вирублений», відповідальні посадові особи мерії Москви уважно разом з громадськістю обговорювали всі варіанти будівництва через нього траси, то події навколо підготовленого групою фахівців і схваленого владою проекту так і залишилися б предметом головним чином експертних спорів, а не перетворилися б на чергову політичну проблему відносин влади і суспільства в Росії [36].

Зволікання з вирішенням саме соціальних питань кримськотатарських репатріантів, зневажливо-бюрократичне ставлення до них, нездатність чиновників поставити себе на їх місце і спробувати сприйняти їх такими, як вони є, безумовно, радикалізує їхні

виступи і надає вимогам відчутного політичного присмаку. Це, зокрема, засвідчили результати одного з репрезентативних соціологічних досліджень у Криму [37].

Це дає всі підстави зробити такий висновок: толерантність у політиці в підсумку вбирає в себе толерантність в інших сферах суспільного життя і, навпаки, акумулюючи нетерпимість, що сформувалась у міжкласових, міжрелігійних, міжетнічних, інших міжгрупових відносинах, навіть попри бажання політиків, вона виявляється за таких умов практично недосяжною. У зв'язку з цим можна виділити такі аспекти політичної толерантності.

Економічний аспект полягає в тому, що зі зростанням економічної нерівності, розриву між верствами населення у стандартах споживання матеріальних благ, послуг, можливостях реалізації інших потреб, відповідно збільшується кількість невдоволених своїм положенням. Це стимулює нетолерантне ставлення до влади, дії якої сприймаються як несправедливі, що спрямовані на обслуговування інтересів меншості, а також до тих, кого вважають винуватими в даній ситуації. В умовах світової фінансово-економічної кризи масові виступи, галузеві та загальнонаціональні страйки, що прокотилися у 2009-2010 роках по всіх державах Заходу, трансформували радикальні протестні настрої, у зв'язку з матеріальним становищем, у політичні вимоги, дестабілізувавши тим самим усю суспільно-політичну ситуацію. Саме з суто економічних причин і переважно економічних вимог з боку широких верств населення на початку 2011 року відбулися зміни на владному Олімпі в деяких країнах Близького Сходу, а в Єгипті – масові сутички з численними жертвами між прибічниками і супротивниками президента Мубарака.

Соціальний аспект пов'язаний з тим, що толерантність не є генетично заданою якістю міжлюдських відносин. Як справедливо зазначають фахівці, вона являє собою певний тип соціальності. Неодмінною умовою її появи та функціональної здатності виступає соціально-стратифікаційний плюралізм суспільства, наявність у його структурі відповідної соціальної бази. Вважається, що соціальною основою толерантності є середній клас як найбільш зобов'язаний своїм відносно комфортним положенням саме політичній стабільності, дружнім, діловим взаєминам між усіма суспільними верствами [38, с. 255].

На нашу думку, таке твердження є справедливим, але за умови забезпечення і постійного відтворення статусу цього чисельного прошарку населення саме як *середнього*. Варто пам'ятати, що коло

споживачів продукту суспільної життєдіяльності середнього класу і відповідно – мереживо соціальних зв'язків – прагне до деякого кількісно обмеженого, особистісно представленого формату. Наприклад, у власника кав'ярні чи невеличкого магазину, ательє з пошиву одягу чи декількох вантажівок, у приватного юриста, лікаря, туристичної агенції частіше за все обслуговуються ті ж самі клієнти, з якими встановлюються особистісні відносини довіри та відповідальності. У разі ж масових банкрутств, звільнень з роботи через загальний економічний занепад втрачається не тільки традиційне, соціально затребуване джерело доходів, але й – і це є більш важливим для соціального самопочуття – усталені соціальні зв'язки і, як наслідок, – звичний соціальний статус. Це спричиняє стрімку радикалізацію настроїв середнього класу. Не випадково, що в Австрії, Нідерландах, Данії, Франції, деяких інших західноєвропейських країнах значна частина тих, хто підтримував на виборах політичні партії право-радикального спрямування, які виступали під націоналістичними гаслами і з вимогами звільнити робочі місця від іммігрантів, належить саме до середнього класу. Отже, соціальний аспект толерантності забезпечується таким розподілом статусно-рольових позицій між індивідами і групами в суспільстві, що традиційно розглядається як справедливий і надає можливості їм закріпитися і просуватися сходами суспільної ієрархії.

Культурно-виховний аспект політичної толерантності впливає з того, що «політика тієї чи іншої країни відбиває загальну картину її культури» [39, с. 365] і вказує на роль та значення її для духовної культури загалом і політичної зокрема, а також на зворотній вплив особливостей народного етосу та менталітету у її формуванні та функціонуванні, прищепленні її цінностей та норм новим поколінням у процесі їх соціалізації, суспільного і сімейного виховання. У цих же ракурсах реалізується її взаємозв'язок із релігійно-церковними, художньо-мистецькими, освітніми, інформаційно-ідеологічними інституціями. Політична толерантність надає потужного гуманізуючого впливу та спонукає (і не лише своїм моральним авторитетом) до консенсусу в ім'я вищих державних інтересів.

Комунікативний аспект політичної толерантності орієнтує суспільну культуру, міжгрупові, міжіндивідуальні стосунки на дотримання принципу духовного суверенітету особистості, на повагу людської гідності, її свобод та прав, на взаємну коректність не лише у політичному, але й у будь-яких інших ситуаціях спілкування (у побуті, при виконанні службових обов'язків, на науково-публіцистичному рівні тощо). Полегшує це завдання звичка слухати і

чути Іншого, вміння ставити себе на його місце, навички *культури діалогу*, яка передбачає вилучення з нього критики позиції та особистості опонента і концентрації уваги на пошуку компромісів у задоволенні інтересів усіх учасників діалогу через звернення до більш широких суспільно-значущих інтересів, тактика чого була свого часу розроблена представниками Гарвардської школи переговорів. Необхідною умовою для утвердження політичної толерантності є свідоме, контрольоване вилучення з політичної комунікації усіх суто емоційних, ірраціональних елементів і послідовне дотримання *прагматичного*, заснованого на *раціональних* засадах стилю. Особливо це необхідно робити у випадках публічного оприлюднення політичними акторами своїх програм, полеміки з опонентами, критики їхніх поглядів тощо.

Роль політичної толерантності в політичному процесі реалізується через її функції: світоглядну, культурно-виховну, соціалізаційну, гуманізації та демократизації статичних і динамічних станів та вимірів політичного життя, консолідаційної щодо відносин між елементами політичної системи.

Політична толерантність виступає як системна властивість демократичної організації влади, як важлива передумова діяльності її суб'єктів з абсорбції та артикуляції не співпадаючих, конкуруючих між собою партикулярних інтересів у напрямі їх погодження між собою. Вона постає як один із цивілізованих принципів етики і культури політичного життя загалом і політичної боротьби зокрема, справляючи на них гуманістичний вплив. Будучи способом активного оперування з багатоманітністю, політична толерантність сприяє легітимації права специфічної групової ідентичності на взаємовигідну співучасть у формуванні та репрезентації соціального порядку, на повноцінну участь у політичному процесі. Завдяки високій культурі толерантності прискорюється політична соціалізація, оптимізується формування якостей громадянина, відчуття причетності до суспільних справ, прищеплюється повага до демократичних цінностей. Політична толерантність надає учасникам політичних подій упевненості у доцільності і кінцевій результативності конвенційно-консенсусних форм політичної діяльності.

Вказані функції політичної толерантності реалізуються не самі по собі, а через конкретні дії того чи іншого суб'єкта політичного процесу. Для цього йому потрібен деякий мінімум політичних знань і відкритість до засвоєння нових, навіть якщо ті суперечать усталеним поглядам. Важливе також раціонально-критичне відношення до багатоманітності суспільних інтересів соціальних класів,

верств, груп населення, які трансформуються та функціонують у політичній площині у вигляді плюралізму вчень, концепцій, ідеологій, кожна з яких, у свою чергу, має сприйматися як об'єктивна константа політичної реальності, що справляє свій вплив на закономірності цієї реальності, навіть якщо державна влада або якийсь інший агент політичної системи про це не здогадується або не бажає враховувати в своїй діяльності. Цим зумовлюється необхідність для всіх бути відкритими і активними у політичних взаємодіях, прагнути зрозуміти Іншого і диференціювати в його позиції ту інакшість, що детермінується його об'єктивним статусно-рольовим репертуаром, від інакшості, що впливає з індивідуально-неповторних рис характеру, набутого життєвого досвіду, ситуативних зобов'язань тощо.

Важливим підґрунтям і передумовою політичної толерантності є включеність суб'єкта в інформаційне середовище сучасного суспільно-політичного життя, достатній рівень поінформованості, здатність до порівняння різних джерел і типів політичної інформації, когнітивна гнучкість і варіабельність у застосуванні тієї чи іншої інформації. В якості певним чином узагальнюючої риси політичної толерантності виступає контактність суб'єкта – персонально-особистісна, професійно-комунікативна, морально-етична, соціально-статусна, світоглядна, яка дозволяє йому будувати багатоваріантну систему взаємодій з іншими, робити оптимальний вибір з огляду на можливість найбільшої прагматичної віддачі для себе і найменшого зла для Іншого.

Нетолерантність ми розглядаємо як специфічно-атрибутивну рису політики, що постійно відтворюється і без якої та існувати не може. Властиві політиці прояви нетолерантності, однак, не перешкоджають її життєздатності загалом, якщо вони не руйнують засад суспільної кооперації, людської солідарності, як це буває, наприклад, під час революційних переворотів з численними жертвами. Прояви нетолерантності у межах контрольованого конфлікту служать стимулом для оновлення політичного життя, виходу на арену нових гравців, динамізації політичного процесу за рахунок нових акторів, рішень, проектів. Що ж стосується окремих політичних сил, то нетолерантність для них може бути згубною, якщо брати до уваги їхню подальшу успішну кар'єру та перспективу.

Запровадження норм та цінностей політичної толерантності й ефективність виконуваних нею функцій залежить від типу політичного процесу. Якщо скористатися широковідомою моделлю Л. Пая щодо характеру політичного процесу, то в Україні, за справед-

ливою оцінкою М. Михальченка, переважає незахідний його тип [40, с. 28-29], а це, власне, викривлює та суттєво обмежує розгортання потенціалу толерантності, не сприяє її ролі як самостійного чинника політичної системи.

По-перше, очевидними є організаційно-кадрова слабкість і нечисленність політичних партій, ідеологічна недиференційованість абсолютної більшості з них, їхнє походження не «знизу» як відгук на потребу в інституціоналізації групових інтересів, а «згори» як засіб ослужування амбіцій окремого політика чи клана. Вкупі з відсутністю внутрішньопартійної демократії та активністю членів партій лише під час виборчих кампаній у якості агітаторів, працівників штабів, спостерігачів, усе це не структурує політичний простір за обов'язковими для всіх учасників правилами гри, не мотивує до консенсусно-конвенціональних взаємодій на різних рівнях партійного будівництва і не веде до природного утворення міжпартійних коаліцій.

По-друге, опозиційність політичної партії сприймається традиційно суто в категоріях тотального протистояння всім і кожному. В боротьбі із чинною владою опозиційні сили не виступають як раціональні критики, не помічають здобутки своїх опонентів. Прийшовши до влади, вони не здатні виокремити позитивне в діяльності своїх попередників і показати електорату, як, спираючись на це, можна працювати у подальшому, але більш ефективно. Українська опозиція керується ортодоксальним марксистським лозунгом зруйнувати зроблене до них *«до основания, а затем»* втілювати в життя власний проект. У дусі цієї логіки здійснюються зміни Конституції, законів, пріоритетів соціально-економічного, культурного будівництва, і така відсутність державно-політичного спадкоємства абсолютно не передбачає толерантності. Норми та цінності її є чужорідними для узвичаєної в нас детерміністсько-лінійної суб'єктивізації політичного процесу, а застосовуються вони, скоріше, як елемент демократичного фасаду.

По-третє, для українського політичного процесу властива виділеність ролі і значення постатей харизматичних лідерів, кожен з яких, аби не втратити популярності серед прибічників, немов зібрані в одній команді футбольні зірки, не виявляє здатності до злагоджених командних дій. Запекла боротьба між неординарними особистостями Н. Вітренко, О. Морозом, П. Симоненком стала на заваді для консолідації лівого руху і перетворення його на реальний інструмент впливу на олігархічні структури. Хоча кон'юнктурно *«трапляються випадки і несповіданої кооперації»*, але це не міняє їх взаємного несприйняття [41, с. 81].

Така сама запекла боротьба точиться й на правому політичному фланзі, що призвело до розколу колись потужного НРУ і деградації його як політичної сили. Міжусобиця в помаранчевому таборі розпочалась практично одразу після приходу до влади у 2005 р., коли «сформувалося кілька груп впливу, представники яких досить часто переслідували свої, далеко не альтруїстичні цілі, а до того ж відверто протистояли одне одному» [42, с. 35], що, врешті-решт, спричинило поразку і Тимошенко, і Ющенко.

Непоступливість політичних партій – це прямий наслідок несумісності яскравих індивідуальностей їхніх лідерів, для яких компромісність несе реальну небезпеку втрати неповторних, а тому і харизматичних для спільноти своїх прихильників рис. За цією логікою виявляти толерантність для них означає втратити якусь рису Героя, який лише один знає шлях до Блага.

По-четверте, українські політичні партії схильні претендувати на вираження світогляду і представляють спосіб життя, а, будучи при владі, вони фактично нав'язують свої версії суспільного буття у якості таких, що повинні мати безпосереднє відношення до загального блага, універсалізують власні переконання. Толерантність за цих обставин може сприйматися як нерішучість, непевність, аморфність життєвої позиції, недоречна для серйозного політика невизначеність у поглядах.

По-п'яте, сфера політики не відокремлена чітко від сфер суспільних відносин (економічних, соціальних, релігійних, етнічних тощо) і від особистих стосунків, мережа яких розростається навколо президентської вертикалі та утворює неpubлічний, непрозорий, такий, що керується політичної доцільністю, холдінг з підготовки та виробництва державно-політичних рішень. Він функціонує за правилами ієрархічно організованої централізованої управлінської піраміди, нагорі якої апарат Президента, що виконує фактично роль штабу, який від імені глави держави надсилає накази, директиви, розпорядження. Для політичної толерантності значно звужується поле – поле вільної гри політичних сил за правилами, які ж вони самі для себе виробляють і за необхідності – змінюють.

По-шосте, негативно на політичну толерантність впливають такі риси процесу, як пріоритетність символічного та емоційного аспектів політики перед конкретними питаннями, інтенсивність політичних дискусій, особливо по телебаченню, які, однак, не завершуються ухваленням конкретного управлінського рішення і, по суті, являють собою словесні дуелі, де переможці визначаються продемонстрованою полемічною спрямованістю.

По-сьоме, політичний процес практично обходиться без участі політичних брокерів, а різноманітні підготовлені фахівцями та експертами пропозиції надто тривалий час перебувають на розгляді в коридорах влади, з часом поступово втрачаючи актуальність. Через це, наприклад, підготовлені законопроекти щодо гармонізації суперечливих релігійно-церковних, мовно-етнічних, інших питань не стають адекватним «виходом» політичної системи, на «вхід» якої у вигляді відповідної вимоги вони вже давно надійшли.

Отже, політична толерантність і політичний процес перебувають у діалектичній взаємозалежності і взаємодії. Толерантність сприяє гуманізації, динамічності й відкритості перебігу політичних подій, схвалюваних рішень, здійснюваних заходів, а політичний процес задає соціокультурні координати і певні, в тому числі й інституційно оформлені, стандарти діяльності суб'єкта, що, врешті-решт, може звужувати або, навпаки, розширювати простір функціонування норм і цінностей толерантності.